

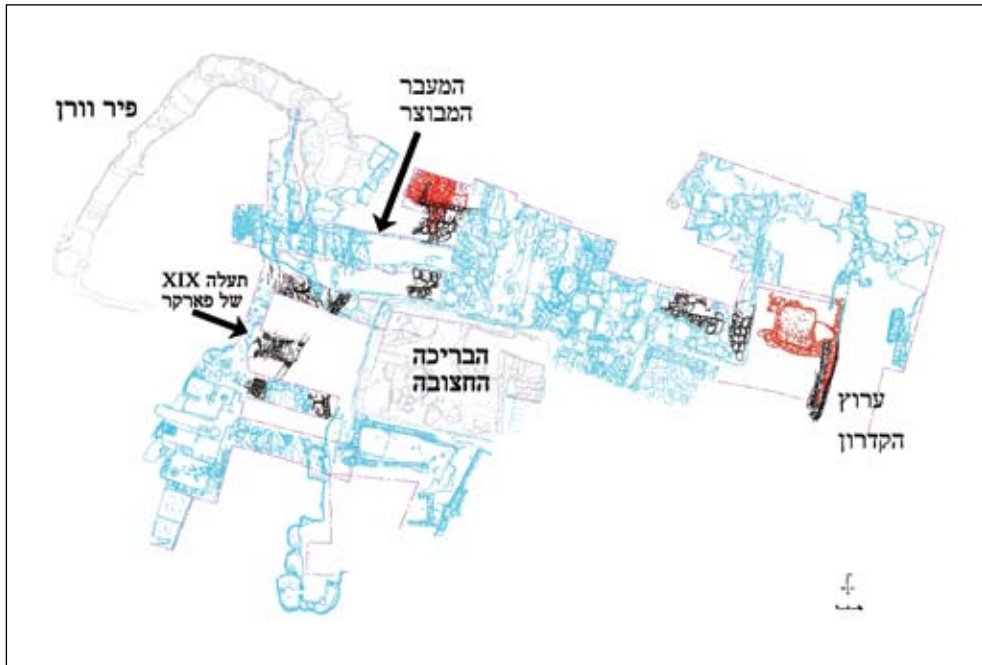
עדויות להמשך השימוש בביצורי ירושלים הכנענית בתקופת מלכי יהודה

ג'ו עוזיאל, אלי שוקרון ונחשון זנטון

רשות העתיקות

בשני העשורים האחרונים, חפירות במורד המדרון המזרחי של עיר דוד חשפו מערכות ביצור מאסיביות מתקופת הברונזה התיכונה סביב מקור המים העיקרי, מעיין הגיחון, ובזיקה למפעלי המים הקדומים של ירושלים (איור 1, וראו למשל רינד ושוקרון 2009, 2010).¹ בשנים האחרונות, התגלו באתר נתונים נוספים המעידים על המשך השימוש של ביצורי תקופת הברונזה התיכונה עד לסוף תקופת הברזל, דהיינו בתקופת מלכי יהודה. במאמר זה, נציג את הממצאים הרלוונטיים שהתגלו בשנתיים האחרונות בחפירות בית המעיין, תוך התמקדות במכלולי הבניה סביב הביצורים, תיארוך השלבים שנמצאו בהם ודיון במשמעותם.

איור 1. תוכנית שטח החפירה.

המעבר המבוצר ומבנה 2482

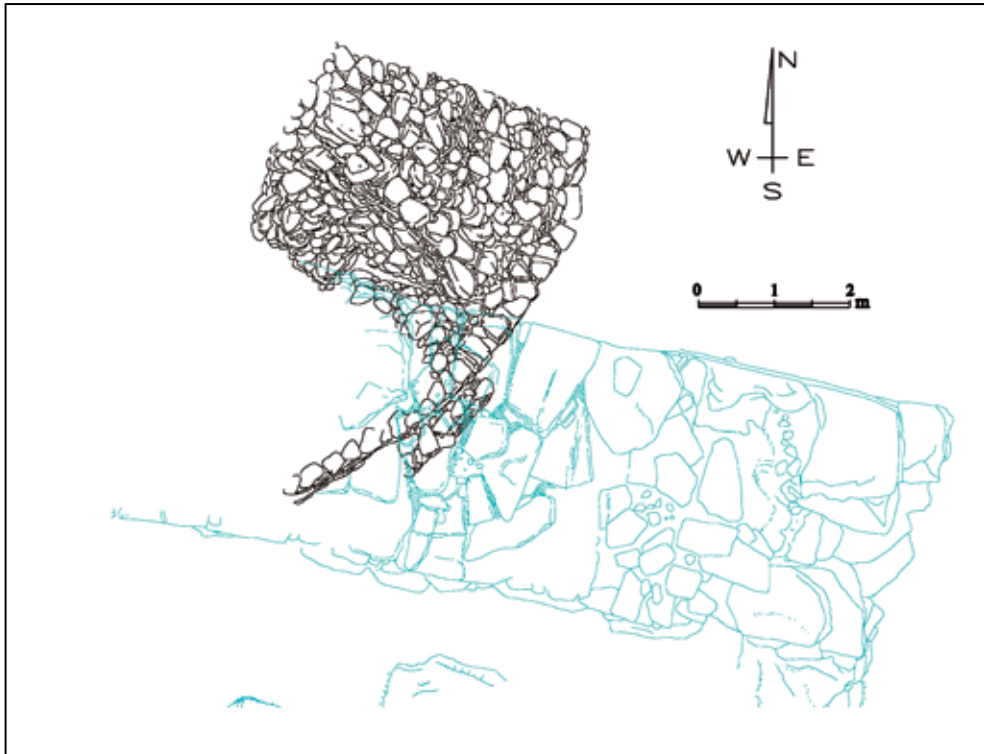
קירות הביצור המכונים 'המעבר המבוצר' נחשפו בעבר בחפירתם של א' שוקרון ור' רינד כאשר הם בנויים לאורך המדרון ממערב למזרח, לכיוון מעיין הגיחון ו'הבריכה החצובה'.

1 החפירות התבצעו מטעם רשות העתיקות במימון עמותת אלע"ד. ניהול החפירה בשנים האחרונות על ידי אלי שוקרון וג'ו עוזיאל. עוד סייעו בחפירה: נחשון זנטון ונאצר סנדוקה (ניהול שטח), ואדים אסמן ויעקב שמידוב (מדידות ושרטוטים), ולדימיר נייחין וקלרה עמית (צלום), ניסים מזרחי וגיל ברקוביץ (מנהלי עבודה), מאיר ודורון שוקרון (ביצוע תמיכות חפירה) וסעיד עדאלה (גלאי מתכות). הסינון הרטוב בוצע בעמק צורים. תודתנו לכלל עובדי החפירה, אשר חשפו את הממצאים בעמל רב.

מעבר זה תחום על ידי שני קירות מאסיביים (W109, W108) אשר הוקמו בתקופת הברונזה התיכונה (רייך ושוקרון 2010). בשטח הממוקם ממערב לבית המעיין, נחשף לאחרונה חלק נוסף מראש הקיר הצפוני של המעבר המבוצר מתקופת הברונזה התיכונה (W108 ראה איור 2). מעל חלק מקיר W108, נחשפו אלמנטים מודרניים, הכוללים קיר טראסה (W16) וערמת סיקול אבנים (איור 3). לא ניתן לתארך במדויק את קיר W16 וערמת הסיקול, אך נחשפו בטון וממצא מפלסטיק המעידים כי אכן מדובר בבנייה מודרנית. שכבת אדמה חומה הפרידה לעתים בין האלמנטים המודרניים ובין ראש קיר W108. לאחר חפירת השכבות המודרניות נחשפו פניו הצפוניים של קיר W108 (שוקרון עוזיאל וזנטון 2012). קיר 108 באזור זה בנוי מבולדרים גדולים (2X1 מ'. איור 4), ביחס לאבני הקיר הדרומי של המעבר המבוצר (קיר W109), אשר בנוי בצורה פחות מאסיבית מהקיר הצפוני. ייתכן כי ההבדל בעובי הקירות נובע מתפקידם בשטח, כאשר הפן הצפוני של קיר W108 מהווה פן חיצוני לביצור כולו.

איור 2. שטח C - המעבר המבוצר ומצפון לו

איור 3. תוכנית שכבה I

איור 4. מבט על קיר W108 - הקיר הצפוני של המעבר המבוצר

איור 5. מבט על קיר W109 - הקיר הדרומי של המעבר המבוצר

לעומת קיר W108 שהשתמר היטב, החפירה מעל קיר W109 (הקיר הדרומי של המעבר), חשפה פגיעה קשה בליבת הקיר, שפורק בעבר ככל הנראה על ידי פארקר (וינסאן 1911). מקיר W109 השתמרו רק הפן הצפוני ופן הדרומי, כאשר בין פני הקיר נחשף סלע האם ומעליו נחשפו כלי חפירה של חפירות פארקר שככל הנראה נשארו בשטח (איור 5).

מתחת לשכבה I המודרנית, מצפון לקיר W108, נחשף רצף של שכבות מתקופת הברזל. השכבה העליונה היא שכבת עפר מסוף תקופת הברזל (שכבה VI), המוכרת לנו גם מהשטח שנחפר במדרון שמדרום למעבר המבוצר (שוקרון עוזיאל וזנטון 2012). ייתכן כי שורת אבנים (שאולי הם שרידים של קיר - W17) קשורה לשכבה הזאת. מתחת לשכבה זו, נחשפו שני קירות (W18 ו-W19), שניגשו לפן הצפוני של קיר W108 ויצרו

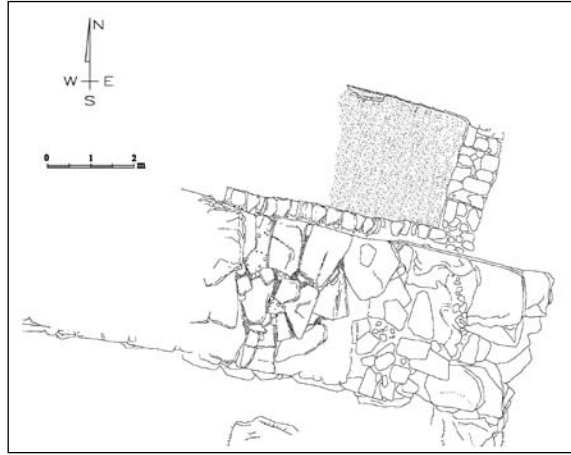

איור 6. תוכנית שכבה VIII

מרחב משולש מצפון לו (מבנה 2473, שכבה VIII - איור 6). על פי הממצא הקרמי משכבה זאת, ניתן לתארך את המבנה לסוף המאה ה-8 - ראשית המאה ה-7 לפסה"נ. קיר W19 ניגש בבירור לקיר W108, דבר המעיד כי הקיר המאסיבי שנבנה בתקופת הברונזה התיכונה היה עדיין בשימוש בסוף תקופת הברזל.²

2 איננו יודעים למה שימש קיר W19 או לאיזה גובה התנשא אך כיוון שבחפירה נחשפו 6 נדבכים ממנו, ניתן לקבוע שגובהו לכל הפחות 1.5 מ'. מכיוון שברור כי לא כל גובהו של הקיר שרד, ייתכן כי גם הוא וגם קיר W108 עמדו לגובה רב יותר.

לאחר פירוק מבנה 2473, נחשף המשכו של מבנה מלבני (מבנה 2482, שכבה IX). מבנה מלבני זה נבנה גם הוא בצמוד ולאורך קיר W108 (איור 7). קירות המבנה השתמרו בצורה מדורגת ממערב למזרח, כאשר בחלק הגבוה הם השתמרו לגובה של כשני מטרים. פני הקירות מטויחים בטיח לבן היורד מהקירות ובסופם מתעגל ויוצר את הרצפה המקורית של המבנה (איור 8, רצפה 2484). מעל רצפה זו נחשפה רצפת

איור 7. תוכנית שכבה IX

עפר נוספת, השייכת ככל הנראה לשלב השני של אותו מבנה. כניסה למבנה זה התגלתה בעבר מצידו המזרחי של החדר. פתח הכניסה (1.20X0.80 מ') כלל סף אבנים בנוי. יש לציין כי עובי הקירות שונה: הקיר המזרחי (W21) בנוי בצורה רחבה יותר על ידי שתי שורות אבנים (0.90 מ') לעומת הקיר הדרומי (W20) הבנוי שורת אבנים אחת (0.40 מ'). עוביו הדק של קיר W20 נובע ככל הנראה ממיקומו בצמוד לקיר W108 התומך בו (ראה איור 9). מצב זה מעלה שאלה לגבי

איור 9. מבט על קיר W20, עם קיר W108 של המעבר המבוצר מאחוריהם.

איור 8. מבט על קיר W22 של מבנה 2482, עם טיח שירוד לרצפה.

סיבת בנייתו. לכאורה קיומו של קיר W20 נראה מיותר לאור קיומו של קיר W108 שכן ברור כי אינו משמש כקיר החיצוני של המבנה. עם זאת תמיד קיימת האפשרות כי קיר W20 נבנה כדי לאפשר בניית קומה שנייה, או לחילופין לתמוך בתקרת המבנה. חלקו המערבי של מבנה 2482 טרם נחפר אך נראה כי קיים קשר בינו לבין פתח המערה הצפונית מעל פיר וורן. צורת בנייה דומה (מבני אורך אשר קירותיהם נבנו על ידי שורת אבנים יחידה) מתקופת הברזל II נחשפה בעיר דוד בשטחים נוספים אזור, למשל

איור 10. מבט על הספלולים ומדרגות הסלע, מתחת למבנה 2482

על ידי ק' קניון (סטיינר 2001) בחתך A שלה במדרגת הסלע הסמוכה לחומת NB, בשטח G של י' שילה (שילה 1984) ועל ידי שוקרון ורייך בתוך ומדרום לבריכה החצובה (שוקרון ורייך 2009: 59). מתחת למבנה 2482, נתגלו מדרגות הסלע הטבעיות ושלושה ספלולים בגדלים שונים (איור 10).

על סמך הקרמיקה שנמצאה במבנה בשלביו השונים, יש לתארוך לסוף המאה ה-9 ראשית המאה ה-8 לפסה"ג, בדומה לתיארוך הממצא הקרמי שנחשף בתוך 'הבריכה החצובה' (דה-גרוט ופאדידה 2011), שנחפרה בעבר על ידי שוקרון ורייך (רייך שוקרון ולרנאו 2007). נראה כי מדרום ומצפון למכלולי בנייה מתקופת הברונזה התיכונה ב (המעבר המבוצר והבריכה החצובה), הוקמו בתקופת הברזל ב מבנים מטיפוס דומה תוך שימוש בטכניקת בנייה דומה. מבנים אלה הכירו את המבנים הקדומים להם והשתמשו בהם לצרכיהם.

תפקודו של מבנה זה עדיין אינו ברור, אך לא נראה כי מדובר במבנה מגורים, כפי שעולה מתוכניו ומיקומו של המבנה. מדובר כפי הנראה במרחב יחיד ארוך, בלי חלוקה פנימית. ייתכן כי תפקודו של מבנה 2482 נובע ממיקומו ממזרח לפיר וורן והמערה שמעליו, שפתחה

מצוי בצידו המערבי והלא חפור של המשך המבנה.³ אנו מקווים כי על ידי המשך חשיפת המבנה, נוכל להבין טוב יותר אם התקיים קשר בינו לבין מערכת פיר וורן, ואם כן, מה טיבו של קשר זה.

מגדל המעיין והאזור שממזרח לו

בשטח החפירות הסמוך לנחל קדרון, המשכנו לחשוף את פניו המזרחיים של מגדל המעיין, אשר נבנה בתקופת הברונזה התיכונה כדי לבצר את מעיין הגיחון, מקור המים הראשי של העיר. עד כה, המגדל נחשף לגובה של 6 מטרים וטרם נחשף בסיסו. לאורך פניו המזרחיים של המגדל (איור 11), נחפרו מילויי אדמה ומפולות של בולדרים שמקורם מן המגדל. מעל בולדרים אלו, נחשף מתקן מטוייח אשר שימש ככל הנראה בור סיד בימי הבית השני. מתקן זה נחפר לתוך מילויי האדמה שממערב לקיר תמך ארוך (W100) שנבנה לאורך תוואי נחל הקדרון (איור 12, שוקרון, עוזיאל וזנטון 2012). כאמור המתקן המטוייח נבנה על גבי בולדרים שמקורם ממגדל המעיין הסמוך אלא שהמצא הקרמי שיצא משכבת האדמה שנחפרה מתחת לבולדרים אלו (איור 13) מתוארך לסוף תקופת הברזל (דהיינו סוף ימי הבית הראשון). לפיכך

איור 11. מבט על הפן המזרחי של מגדל המעיין

3 בפרסומים שונים זכה פתח מערה זה לכינוי "המערה הצפונית" וניתן לראותו במדרגת הסלע שמעל הפיר הקארסטי המכונה פיר וורן (ראו גיל 2011: איור 5).

איור 13. מבט על מפולות האבנים ממזרח למגדל המעיין

איור 12. תוכנית שטח H, סמוך לנחל הקדרון, עם מגדל המעיין, ובור הסיד וקיר התמך מימי הבית השני.

עולה תמונה סטרטיגרפית מאד ברורה, המראה כי הבולדרים נפלו ממגדל המעיין רק בסוף תקופת הברזל (ובכך למעשה קברו וחתמו את הקרמיקה של תקופה זו תחתם), ומעליהם נבנה מתקן וקירות טראסה בימי הבית השני שחתמו מפולות ענק אלו.

מסקנות

החפירות האחרונות בעיר דוד חשפו ממצאים אשר מעידים על פעילות אנושית בחלק הזה של העיר בתקופת הברונזה התיכונה ב, תקופת הברזל ב, תקופת בית שני, התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הממלוכית (שוקרון, עוזיאל וזנטון 2012). עיקר הפעילות במדרון מתחילה בתקופת הברונזה התיכונה, עם הקמת ביצורים ומערכות מים (לדיון על מערכות המים בתקופה הזו, ראו גיל 2011, 2012 והפניות שם). בסוף התקופה, שמלווה בגירוש החיקסוס ממצריים ומסעות צבאיים אשר גרמו להרס רב בארץ ישראל (וראו למשל רייני 2006), לא ניתן להצביע על ממצאים משמעותיים המעידים על פעילות אנושית באזור עד לתקופת הברזל ב (סוף המאה ה-9 - תחילת המאה ה-8 לפסה"נ). בשלב זה של החפירה, לא נמצאה קרמיקה מהשלב הקדומים של תקופת הברזל (מאות 10-12 לפסה"נ), ומלבד החרפושית, גם לא

נמצאה עדות מאסיבית לפעילות בתקופת הברונזה המאוחרת (לדיון בנושא מעמדה של ירושלים בברונזה המאוחרת, והיחס בין הממצאים הארכיאולוגיים לעדות ההיסטורית, ראו נאמן 1996; לדיון דומה על המאה העשירית לפסה"נ, ראו אוסישקין 2003; קאהיל 2003; מזר 2004; עוזיאל ושי 2007; פינקלשטיין 2008; פינקלשטיין, קוד וליפשיץ 2011; מזר 2012).

ממצאי החפירות מעידים כי בתקופת הברזל ב, ישנה הכרות והמשך שימוש בביצורי הברונזה התיכונה, אשר עדיין עמדו לגובה רב. ניתן ללמוד מתוך הממצאים שלמרגלות מגדל המעיין מתקופת הברונזה התיכונה וכן הממצאים מחפירת מבנה 2482, המתוארך לסוף המאה ה-9 תחילת המאה ה-8 לפסה"נ, ומבנה 2473 המתוארך לסוף המאה ה-8 - ראשית המאה ה-7 לפסה"נ, בנויים בצמוד לקיר W108 של תקופת הברונזה התיכונה.

יש לציין כי לעומת קיר W108, אשר המשיך לתפקד בתקופת הברזל, קיר W109 (הקיר הדרומי של המעבר המבוצר) נפגע ושופץ - אך המשיך לתפקד - בזמן כלשהו לפני המאה ה-8 לפסה"נ, כפי שתועד בחפירת המילויים מתוך הבריכה החצובה. בולדרים גדולים שמקורם ככל הנראה מקיר הביצור הדרומי של המעבר המבוצר (W109) נפלו לתוך הבריכה החצובה ונמצאו בקרקעיתה כאשר מעליהם מילוי אדמה המתוארך למחצית הראשונה של המאה ה-8 לפסה"נ שחתם אותם (דה-גרוט ופאדידה 2011; רייד 2011).

אם כך, יש עדות להמשך שימוש במערכות הביצור של תקופת הברונזה התיכונה בתקופת הברזל II, עם שינויים מסוימים, כחלק ממערכות הביצורים של תקופת הברזל ב. כך למשל ברור כי מגדל המעיין המשיך לשמש נקודה מוגנת לשאיבת מים גם לאחר התקנת נקבת השילוח והטיית מי המעיין לבריכת השילוח, בתקופת הברזל ב. מאידך, לא ברור איך ביצורים אלו משתלבים עם יתר הביצורים מתקופת הברזל שנחשפו במדרון המזרחי של עיר-דוד.

בחפירות בחתך A-A של קניון, נחשף קו חומה מתקופת הברזל II (חומת NA או קיר 1 - סטיינר 2001), אשר ככל הנראה ממשיך דרומה לכיוון שטח E, שם נחשפה חומה דומה על ידי "שילה" (קיר 219 - דה-גרוט וברניק-גרינברג 2012: 45-47). אך בחפירות בשטח J ו-A של שוקרון ורייד, נחשפה חומה מתקופת הברזל II במיקום מזרחי יותר, במורד המדרון (ראו למשל רייד ושוקרון 2000; 2001). דה גרוט טען כי החומה המזרחית קשורה לגידול אוכלוסייה והתיישבות מעבר לחומה המקורית של תקופת הברזל - קיר 219 וחומת NA של קניון (דה-גרוט וברניק-גרינברג 2012: 158-159). קו הגנה באיזור המעיין, שנוצר משימוש חוזר של מגדל המעיין וקיר W108, היה הכרחי לאור קיום התיישבות ופעילות אנושית סביב המעיין לאורך התקופות, מעבר לקו החומה של קיר 1 (חומת NA) של קניון. אנו מקווים שהמשך החפירות בשטח C ו-H של עיר דוד ימשיכו לתרום מידע חשוב על התיישבות בירושלים הקדומה.

ביבליוגרפיה

אוישישקין 2003

D. Ussishkin, *Solomon's Jerusalem: The Text and the Facts on the Ground*, A. G. Vaughn and A. E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and archaeology: the First Temple period*, Atlanta: 15-103

גיל 2011

ד' גיל, "באר פיר וורן מתקופת הברונזה התיכונה ב' בעיר דוד", ירושלים, חידושים בחקר ירושלים 17: 42-7.

גיל 2012

ד' גיל, "סוגיות ומחלוקות בהבנת מפעלי הספקת המים בעיר דוד המקראית: "הברכה החצובה", "החדר העגול", תעלות III, IV, V ו-VI והזנת תעלת השילוח", חידושים בחקר ירושלים 18: 74-31.

דה-גרוט וברניק-גרינברג 2012

A. De Groot, and H. Bernick-Greenberg, *Excavations at the City of David 1978-1985, Directed by Yigal Shiloh*, Vol. 7: Area E (Qedem 54), Jerusalem

דה-גרוט ופאדידה 2011

A. De Groot and A. Fadida, *The Pottery Assemblage from the Rock-Cut Pool near the Gihon Spring*, *Tel Aviv* 38: 158-166.

וינסאן 1911

L. H. Vincent, *Underground Jerusalem*, London.

וינסאן 2008

א' וינסאן, ירושלים של מטה, תגליות מעיר דוד 1909-1911, תרגם לעברית ר' רייך והוסיף פתח דבר והערכה לעבודתו של האב וינסאן בעת חפירות משלחת מ' פארקר בעיר דוד, ירושלים.

מזר 2004

A. Mazar, *Jerusalem in the 10th Century – the 'Half-Full' Glass*, *New Studies in Jerusalem* 10: 11-22.

מזר 2012

ע' מזר, "ירושלים של בית ראשון - הערות על מחקרים אחרונים," הרצאה בכנס השישי על חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

נאמן 1996

N. Na'aman, The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century BCE, *BASOR* 304: 17-27.

סטיינר 2001

M. L. Steiner, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, Volume III, Sheffield.

עוזיאל ושי 2007

J. Uziel J. and I. Shai, Iron Age Jerusalem: Temple-Palace, Capital City, *Journal of the American Oriental Society* 127/2: 161-170

פינקלשטיין 2008

I. Finkelstein, Jerusalem in the Persian (and Early Hellenistic) Period and the Wall of Nehemiah, *JSOT* 32: 501-520.

פינקלשטיין, קוז וליפשיץ 2011

I. Finkelstein, I. Koch, and O. Lipschits, The Mound on the Mount: A Possible Solution to the Problem with Jerusalem, *Journal of Hebrew Scriptures* 11: Article 12.

קאהיל 2003

J.M. Cahill, Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence, A.G. Vaughn, and A. E. Killebrew, (eds.) *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, Atlanta: 13-80

רייך ושוקרון 2000

ר' רייך, וא' שוקרון, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות 112: 104-102.

רייך ושוקרון 2001

ר' רייך וא' שוקרון, "ירושלים, עיר דוד", חדשות ארכיאולוגיות 113: 124-121.

רייך ושוקרון 2003

R. Reich and E. Shukrun, The Jerusalem City Dump in the Late Second Temple Period, *ZDPV* 119/1:12-18

רייך ושוקרון 2009

ר' רייך וא' שוקרון, "שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה ב' שנחשפו לאחרונה בעיר דוד ירושלים", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 4: 29-51.

רייך ושוקרון 2010

ר' רייך וא' שוקרון, "הביצור הגדול ליד מעיין הגיחון בירושלים וזיקתו לחומה NB שגילתה קתלין קניון", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 5: 16-25.

רייך שוקרון ולרנאו 2007

R. Reich, E. Shukron and O. Lerna, Recent Discoveries in the City of David, Jerusalem, *IEJ* 57: 153-169.

רייני 2006

A. F. Rainey and R.S. Notley, *The Sacred Bridge – Carta's Atlas of the Biblical World*, Jerusalem.

שוקרון עוזיאל וזנטון 2012

א' שוקרון, א' ג' עוזיאל ונ' זנטון, "חפירות עיר דוד 2012: גילויים חדשים", חידושים בחקר ירושלים 18: 15-28.

שוקרון ורייך 2009

א' שוקרון ור' רייך, "חפירות בשנת 2008 ליד המעיין בעיר דוד (שטח C, דרום)", א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 4: 45-64.

מקורות האיורים

איורים 1-3, 6, 7, 12: ואדים אסמן ויעקב שמידוב, רשות העתיקות.
איורים 4, 5, 8-11, 13: ולדימיר נייחין.